

Binnengekomen 11 februari 2008
Geaccepteerd 10 juni 2008

Douwe van Houten is hoogleraar sociaal beleid en planning bij de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. Vorige boekpublicaties *De standaardmens voorbij* (1999) en *De gevarieerde samenleving* (2004), beide uitgegeven door De Tijdstroom, Utrecht.

Correspondentieadres: Universiteit voor Humanistiek, Postbus 797, 3500 AT Utrecht.

DOUWE VAN HOUTEN | WERKEN AAN INCLUSIE

45

WERKEN AAN INCLUSIE

Dit artikel is een voorpublicatie van: Anouk Bolsenbroek en Douwe van Houten **Goede praktijken. Werken aan een inclusieve samenleving**. Barneveld: Uitgeverij Nelissen. Te verschijnen in 2009.

INLEIDING

Er wordt de laatste tijd veel over diversiteit gesproken en geschreven. Veel gemeenten voeren een diversiteitsbeleid. Vaak is niet zo helder wat onder een en ander wordt gestaan. Voor de één gaat het bij uitstek om etnische minderheden, voor een ander over ouderen en voor weer een ander over mensen met een beperking of een chronische ziekte. En er zijn nog veel meer invalshoeken zoals: levensbeschouwing, leeftijd, seksuele geaardheid, politieke overtuiging of gender. Diversiteit is in hoge mate multidimensioneel. Het diversiteitsprincipe heeft te maken met het tegengaan van discriminatie en het bevorderen van inclusie. In Nederland wordt dan vaak gesproken over gelijke behandeling. Daar is ook wetgeving over. Het gelijkheidsbeginsel is in de Grondwet opgenomen en wel in artikel 1: 'Discriminatie op grond van religie, levensbeschouwing, politieke overtuiging, ras, gender of welke andere grond dan ook, is niet toegestaan.' In de Algemene wet gelijke behandeling zijn nationaliteit en seksuele geaardheid toegevoegd en later ook leeftijd.

In december 2003 is ten slotte de Wet gelijke behandeling voor mensen met een chronische ziekte of handicap in werking getreden. Discriminatie kan dus op tien gronden plaatsvinden. Als een burger meent dat hij of zij gediscrimineerd wordt, kan deze zich wenden tot de Commissie Gelijke Behandeling, die bepaalt of de klacht gegrond is. Als dat zo is, moet je zelf naar de rechter stappen.

Van belang daarbij is dat deze wetten ten dele voortbouwen op Directieven (in Nederland doorgaans Richtlijnen genoemd) van de Europese Unie. In het Verdrag van Lissabon (2008) staat in artikel 2: 'De waarden waarop de Unie berust, zijn eerbied voor de menselijke waardigheid, vrijheid, democratie, gelijkheid, de rechtsstaat en eerbiediging van de mensenrechten, waaronder de rechten van personen die tot minderheden behoren. Deze waarden hebben de lidstaten gemeen in een samenleving die gekenmerkt wordt door pluralisme, non-discriminatie, verdraagzaamheid, rechtvaardigheid, solidariteit en gelijkheid van vrouwen en mannen.'

Het gaat in dit artikel niet om discriminatie, maar om inclusie. Onder inclusie versta ik dat iedere burger kan deelnemen aan alle facetten van de samenleving op zijn of haar manier. Er is met andere woorden voor iedereen ruimte en zo nodig worden burgers ondersteund. Gezocht is naar goede voorbeelden hiervan

ofwel goede praktijken van inclusie op zes terreinen. Een praktijk wordt als volgt omschreven:

'By a "practice" I am going to mean any coherent and complex form of socially established cooperative human activity through which goods internal to that form of activity are realized in the course of trying to achieve those standards of excellence which are appropriate to, and partially definitive of, that form of activity, with the result that human powers to achieve excellence, and human conceptions of the ends and goods involved, are systematically extended' (Macintyre, 1990: 187).

46 Als het gaat om een praktijk van inclusie zijn de 'ends and goods' het bewerkstelligen van een meer inclusieve samenleving. Van een inclusieve praktijk is sprake wanneer, op een in de samenleving verankerde wijze, systematisch aan inclusie wordt gewerkt. Dit veronderstelt dat er wordt samengewerkt in sociale netwerken. Als regel zullen dit lokale netwerken zijn.

Als het gaat om mensen met een beperking of een chronische ziekte, is in Nederland lange tijd van een instituu-paradigma uitgegaan. Hierin stond residentiële zorg centraal. Mensen die zorg en begeleiding nodig hadden, werden opgenomen in een instelling. Van inclusie kan dan in het geheel geen sprake zijn en de mensen die in een instelling verbleven, werden bovenal als patiënt gezien, niet als burgers. Al ruim twintig jaar wordt aangedrongen op vermaatschappelijking van de zorg, waarbij maatschappelijke ondersteuning in en door de samenleving wordt geboden (Kröber en Van Dongen, 1997). Daarbij gaat het om een ondersteuningsparadigma, waarbij mensen met een beperking of ziekte zo veel mogelijk maatschappelijk geïntegreerd blijven. Binnen dit paradigma staat inclusie centraal, naast maatschappelijke ondersteuning. De overgang van het instituu- naar het ondersteuningsparadigma is een uitermate ingewikkelde aangelegenheid, zoals de vermaatschappelijking van de geestelijke gezondheidszorg (GGz) laat zien. De bewoners van wijken waren niet voorbereid om bewoners met psychische problemen in de wijk op te nemen en te ondersteunen en konden ook niet met deze

diversiteit omgaan. Mensen met psychische problemen waren vreemden in de wijk.

Vanuit de patiëntenbeweging is deze vermaatschappelijking met kracht bepleit. Deze beweging kan worden gezien als een nieuwe sociale beweging die zich inzet voor emancipatie en gelijkwaardig burgerschap. Het gaat hierbij om een veranderingsstrategie van onderop, zoals onder meer ook bepleit door Turner en Lister (Turner, 1994 en 2001; Lister 1997). Turner spreekt over 'citizenship from below', Lister over 'active citizenship'. Daarbij spelen goede praktijken een cruciale rol.

In dit artikel gaat het om voorbeelden van inclusie, waarbij ik me beperk tot Nederland. Daaraan voorafgaand ga ik na wat onder diversiteit kan worden verstaan, om vervolgens het diversiteitsbeginsel te koppelen aan het beginsel van gelijkwaardigheid. Bij een inclusieve samenleving gaat het om deze combinatie. Ieder mens is van waarde en verschillen worden gerespecteerd. Daarna komen de goede praktijken op zeven terreinen. De inzet is te laten zien dat er in Nederland op deelterreinen voorbeelden van inclusie zijn. Afsluitend geef ik aan wat we van deze goede praktijken kunnen leren.

WAAR GAAT HET BIJ DIVERSITEIT OM?

Wettelijke regelingen aangaande gelijke behandeling in Nederland hebben betrekking op religie, levensbeschouwing, politieke overtuiging, ras, gender, nationaliteit, seksuele geaardheid, leeftijd, handicap en chronische ziekte. Deze verschillende kenmerken en karakteristieken van personen worden heel vaak losstaand gezien. Dit is nogal merkwaardig, vooral als het gaat om de identiteit van mensen. Het gevaar bestaat namelijk dat individuen tot één kenmerk worden gereduceerd. Er wordt dan gesproken over essentialisme (Phoenix, 1998: 12-13). Dat komt er bijvoorbeeld op neer dat iemand een vrouw of een man is en dat de gehele identiteit van deze persoon daartoe wordt herleid. Op dezelfde manier kan de identiteit van een individu volledig worden herleid tot het feit dat hij of zij 'neger' is of 'iemand met een beperking'. Phoenix (1998: 29) echter gaat uit van hybride identiteiten die niet homogeen maar heterogeen zijn. Gloria Wekker

en Helma Lutz benadrukken dat 'kruispuntdenken' belangrijk is als het om identiteit gaat.

'Kruispuntdenken daarentegen draagt van meet af aan de suggestie van gelijktijdigheid en dynamiek in zich: iedereen is in dit denken gesitueerd naar gender en etniciteit en de ermee verbonden machtspositionering' (Wekker en Lutz 2001: 38).

Wie iemand is, wordt bepaald langs vele dimensies, waarbij het naast de genoemde gronden ook kan gaan om klasse, intelligentie, inkomen, opleidingsniveau en dergelijke. Dan kan het bijvoorbeeld gaan om een jonge, hoogopgeleide, intelligente, blanke Nederlandse vrouw die niet religieus is, humanistisch en socialistisch is, die lesbisch is en geen chronische ziekte of handicap heeft. Ja, dat is knap ingewikkeld, maar zo zit de wereld wel in elkaar. Ann Phoenix spreekt in dit verband over intersectionaliteit en over 'multiple identiteiten', om aan te geven dat er vele dimensies in het geding zijn, die er allemaal toe doen.

'Its very hybridity allows the deconstruction of the essentialist category "women", while maintaining relationality and relativism. It is embodied, but not unitary and is a pioneering vision of the intersections of postmodern feminisms with political alliances' (Phoenix 1998: 29).

Phoenix verwijst daarbij naar het 'nomadic subject' van Rosi Braidotti (1994), die zwerfend een identiteit ontwikkelt. De hiervoor genoemde auteurs wijzen erop dat identiteiten voortdurend in ontwikkeling zijn. Een identiteit is nooit af. Anthony Giddens (1991) benadrukt het belang van de reflectiviteit van identiteiten:

'In a world of alternative lifestyles options, strategic life-planning becomes of special importance. Like lifestyle patterns, life plans of one kind or another are something of an inevitable concomitant of post-traditional social forms' (p. 85).

Giddens spreekt over self-identity; mensen maken hun identiteit zelf en beschikken daarbij over een eigen planningbureau. Levensplannen zijn daarbij zowel ver-

bonden met het verleden als met de toekomst van iemand, maar het verleden, de biografie, is niet bepalend voor de toekomst. Een self-identity is in principe open en onderhevig aan veranderingen. Self-identity is reflexief; mensen denken na over hun self-identity en ze nemen er beslissingen over. In deze zin zijn mensen autonoom.

Ruth Lister (1997) gaat ook uit van autonomie en koppelt deze aan interdependentie; mensen zijn onderling afhankelijk van elkaar (p. 105-106). Op het eerste gezicht lijkt dat tegenstrijdig, maar in haar feministische studie naar burgerschap probeert Lister burgerschap voorbij allerlei dichotomieën te lokaliseren. Datzelfde doet ze ook met gelijkwaardigheid en diversiteit. In het traditionele denken over diversiteit wordt vaak met dichotomieën gewerkt. Wekker en Lutz wijzen daar ook op:

'Diversiteitsdenken heeft vaak een stapelend karakter; het leidt tot opsommingen als: mannen en vrouwen, witten en zwarten, "allochtonen" en "autochtonen", hetgeen precies de dichotomieën herhaalt die overstegegen zouden moeten worden. Vaak worden gender en etniciteit, met andere woorden, in diversiteitsdenken (nog steeds of weer) uit elkaar gehaald en gestapeld' (Wekker en Lutz, 2001: 38).

Met het kruispuntdenken moet dit worden bestreden. Het beginsel van 'intersectionality' van Ann Phoenix komt uiteindelijk op hetzelfde neer (Ann Phoenix schreef het voorwoord in de bundel waar Wekker en Lutz in schreven).

Diversiteit is een complexe aangelegenheid. Voorkomen moet worden dat gerefereerd wordt aan simpele dichotomieën, waarbij twee homogene categorieën tegenover elkaar worden gezet en één van beide wordt geproblematiseerd. Als het gaat om zwart-wit, heeft zwart problemen en over wit wordt verder niets gezegd. Zoals Phoenix, Wekker en Lutz benadrukken, heeft dat alles te maken met het in stand houden van machtsverschillen. Hetzelfde geldt voor allochtonen en autochtonen, voor mensen met een beperking en mensen zonder een beperking, enzovoort.

Hieruit kan worden afgeleid dat mensen het in een aantal gevallen nogal moeilijk hebben om diversiteit te accepteren, zeker in een multidimensionele vorm. Multiculturalisme is ondertussen een beladen term geworden. Door te spreken over Marokkaanse rotjongens wordt gesuggereerd dat blanke jongens lieverdjes zijn en dat er met alle Marokkaanse jongens iets mis is. Een dergelijke manier van spreken is gevaarlijk en haatdragend. Met het diversiteitsprincipe heeft het niets te maken. Als mensen er moeite mee hebben diversiteit te accepteren, komt de vraag hoe er met diversiteit kan worden omgegaan wellicht wat in de lucht te hangen. Maar de goede praktijken die ik verderop presenteer, laten wel degelijk zien dat het wel kan. Mensen die denken dat er niet met diversiteit kan worden omgegaan, hebben het dus gewoon mis. Kennelijk zijn er heel wat mensen die wel met diversiteit kunnen omgaan en deze ook accepteren en respecteren.

In Nederland is absoluut geen sprake van een homogene bevolking en daar moet ook helemaal niet naar gestreefd worden. Historisch gezien is dat ook nooit het geval geweest en zeker niet ten tijde van de verzuiling. Het pacificatiebeginsel van Lijphart kwam er nu juist op neer dat verschillende bevolkingsgroepen op vreedzame wijze met elkaar konden samenleven (Lijphart, 1968). Aan iemand als Wilders is dat kennelijk geheel voorbijgegaan. In haar hoofdstuk over diversiteit in de bundel over lokaal sociaal beleid benadert Odile Verhaar diversiteit als waarde. Anders dan het ideaal van multiculturaliteit – dat inmiddels gepolitiseerd is en openlijk inzet van politiek en maatschappelijk debat – lijkt de waarde van culturele diversiteit vooralsnog onbetwist. Diversiteit is 'goed', want 'mooi', 'leuk', 'verrijkend', enzovoort' (Verhaar, 2002). Machtsmisbruik en discriminatie verdwijnen dan achter de horizon en dat is stellig niet mijn bedoeling. Ik zie het diversiteitsbeginsel als een uitdaging, juist om achterstelling te bestrijden en te werken aan een inclusieve samenleving. Die hebben we nog niet, een aantal uitzonderingen daargelaten.

DIVERSITEIT EN GELIJKWAARDIGHEID

Als ik spreek over een inclusieve samenleving dan refereer ik aan een maatschappij die wordt gekenmerkt

door een combinatie van twee principes en wel die van gelijkwaardigheid en diversiteit. Gelijkwaardigheid wil zeggen dat alle mensen van waarde zijn. Dat wil niet zeggen dat ze gelijk zijn, want alle mensen zijn verschillend. Gelijkwaardigheid impliceert geen gelijkvormigheid ('sameness'). Als dat wel zo zou zijn, zouden gelijkwaardigheid en diversiteit elkaar uitsluiten.

'Equality and difference are not incompatible; they only become so if equality is understood to mean sameness. In fact the very notion of equality implies differences to be discounted or taken into account so that, despite them, people are treated as equals for specific purposes. Equality and difference are, therefore, better understood as simultaneously incommensurate and complementary rather than antagonistic' (Lister, 1997: 96).

Diversiteit houdt in dat mensen verschillend mogen zijn en dat die verschillen ook worden gerespecteerd en dat er ruimte is voor iedereen. Dat verbind ik met de notie van een inclusieve samenleving. Dat behoeft niet op voorhand de hele samenleving te betreffen; het kan ook gaan om deelgebieden. Dan gaat het bijvoorbeeld over inclusief onderwijs: in Nederland een gebruikelijke aanduiding. Merkwaardig genoeg wordt niet over een inclusieve arbeidsmarkt, maar over een gevarieerde arbeidsmarkt gesproken. 'Gewoon' sport komt ook aan de orde en dan gaat het om mensen met en zonder beperkingen. Dan kan ook over inclusieve sport worden gesproken. Als wordt gesproken over multiculturele ouderenzorg, worden autochtone ouderen vaak 'vergeten'. In het voorbeeld dat ik geef, is dat niet het geval en dan is inclusieve ouderenzorg beter.

Als op een bepaald deelgebied inclusie is gerealiseerd, zegt dat niets over andere deelgebieden. Inclusief onderwijs houdt niet in dat er ook een inclusieve arbeidsmarkt is. Hooguit kun je vermoeden dat inclusief onderwijs ertoe bijdraagt dat leerlingen met een beperking een diploma behalen en dus beter gekwalificeerd zijn voor de arbeidsmarkt, maar of de arbeidsmarkt ze toelaat, moet nog blijken.

Nederland is geen inclusieve samenleving. Er zijn nogal wat mensen die in de marge beland zijn, omdat ze een beperking hebben of een chronische ziekte, tot een

etnische minderheid behoren of op leeftijd zijn. In Nederland hebben 1,7 miljoen mensen een beperking of chronische ziekte, uitgaande van de criteria van de World Health Organization (De Klerk, 2007). We hebben 1,8 miljoen mensen met een niet-westerse etnische achtergrond en 2,4 miljoen 65-plussers (CBS, 2007). Onder de ouderen vallen ook wat mensen met een niet-westerse etnische achtergrond, maar nog niet erg veel. Wel mensen met een beperking of een chronische ziekte. Optellen gaat dus niet. Wel moet bedacht worden dat een kwart van de Nederlanders van een uitkering leeft, afgezien van de kinderbijslag. Vaak worden die burgers als tweederangsburgers beschouwd en tellen ze niet echt mee. In mindere of meerdere mate zitten ze in een sociaal isolement en nemen niet echt deel aan de samenleving. Het zijn geen standaardmensen, want ze werken niet en zijn niet gezond (Van Houten, 1999). Voor 65-plussers telt dat iets minder, maar daar wordt toch ook vaak met weinig waardering over gesproken; die zijn toch een beetje uitgeteld. Niet meer dan ruim 40% van de bevolking kan tot de standaardmensen worden gerekend. Jongeren hebben dat stadium nog niet bereikt, ouderen hebben het verlaten en de rest valt buiten de boot.

GOEDE PRAKTIJKEN

Als we naar die rest kijken, is de vraag relevant of die wat inclusie betreft iets voor elkaar hebben gekregen. Voor jongeren geldt de vraag of ze gewoon naar school kunnen gaan; het ideaal van inclusief onderwijs. Kunnen mensen met een beperking gewoon werken of gewoon in de wijk wonen, ook als ze psychische problemen hebben of een verstandelijke beperking? Kunnen mensen uit een etnische minderheid gewoon in een zorgcentrum of verpleeghuis verblijven? Staan sportverenigingen of horeca-instellingen open voor mensen met een beperking? En hoe zit het met de bereikbaarheid, toegankelijkheid en bruikbaarheid van wijken en voorzieningen? Kunnen mensen in een rolstoel, of mensen met visuele of verstandelijke beperkingen, gebruikmaken van het openbaar vervoer? Is de gegeven informatie begrijpelijk? Er zijn goede voorbeelden die laten zien dat het mogelijk is om deze zaken voor elkaar te krijgen. Ik hecht veel waarde aan

dergelijke goede praktijken en vind dat daar ruim aandacht aan moet worden besteed. Aan het overtuigen van mensen die iets niet zien zitten, valt weinig lol te beleven; wel aan inspirerende voorbeelden dat het anders kan. In zo'n veranderingsstrategie van onderop spelen sociale bewegingen van kwetsbare burgers (de patiëntenbeweging bijvoorbeeld) een belangrijke rol. Ingegaan wordt op inclusief onderwijs, arbeidsparticipatie van mensen met beperkingen, multiculturele ouderenzorg, integratie van mensen met verstandelijke beperkingen en van mensen met psychische problemen, sport en recreatie van mensen met beperkingen en op toegankelijkheid.

De voorbeelden worden heel schetsmatig weergegeven om een idee te geven in welke richting er wordt geëxperimenteerd. Volledigheid wordt niet nagestreefd; het gaat om aansprekende voorbeelden.

Onderwijs

Inclusief onderwijs staat al enige tijd op de agenda van de Nederlandse politiek onder de titel 'weer samen naar school'. Inclusief onderwijs houdt in dat leerlingen met een beperking deelnemen aan het reguliere onderwijs, zo nodig met extra ondersteuning. In Nederland worden vanaf midden jaren tachtig van de vorige eeuw steeds meer vraagtekens gezet achter het oprukkende speciale onderwijs. De ouderverenigingen waren hierbij betrokken, maar ook de gehandicaptenbeweging, leerkrachten in het speciale onderwijs en ook politieke partijen. In 1991 start de overheid het 'weer samen naar school'-beleid in 1998 uitmondend in nieuwe wetgeving. In 2003 volgt de leerlinggebonden financiering (het rugzakje). Na indicatie krijgt de school voor een kind met speciale onderwijsbehoeften extra financiële middelen. UNESCO had al in 1994 een conferentie over 'Special Needs Education', waarop 92 landen de Salamanca Verklaring ondertekenden, waarin inclusief onderwijs is opgenomen. Ook Nederland heeft deze verklaring ondertekend.

Vanaf 1997-1998 is het in Almere mogelijk gehandicapte leerlingen samen met andere leerlingen onderwijs te laten volgen op een school voor regulier basisonderwijs. Later is daar het voortgezette onderwijs aan toegevoegd. De 75 scholen voor primair onderwijs en zeven voor voortgezet onderwijs zijn verenigd in de stichting Gewoon Anders. In het schooljaar 2006-2007

ging het om achthonderd leerlingen met een beperking. De stichting Gewoon Anders is een expertisecentrum dat samenwerkt met drie regionale expertisecentra voor speciaal onderwijs. Als een leerling door de onafhankelijke Commissie voor Indicietelling wordt aangemerkt voor extra onderwijsondersteuning, overlegt de stichting met de ouders over wat een geschikte school is. De ouders maken zelf een keuze. De stichting ondersteunt ook leerkrachten en zorgcoördinatoren die gezamenlijk met de ouders een begeleidingsplan opstellen. De stichting beschikt ook over een depot met speciaal lesmateriaal. Er wordt speciale aandacht besteed aan de sfeer op school.

Op Walcheren werkt de Stichting Arduin samen met basisschool 'de Wissel' in Vlissingen. Stichting Arduin, gevestigd in Middelburg, werkt met kinderen met een verstandelijke beperking in de gehele provincie Zeeland. De samenwerking is gestart in september 2004 en richt zich op het realiseren van inclusief onderwijs. De medewerkers van Arduin maken voor iedere leerling een handelingsplan voordat deze in een reguliere klas wordt geplaatst. De Arduinse School heeft zelf een breed cursuspakket ontwikkeld waarbij het accent steeds ligt op leren leren, leren eigen keuzen te maken en voor jezelf op te komen, het leren dingen zelf te doen. Het gaat ook om hele praktische dingen zoals hulp bij ongelukken, met gereedschappen omgaan, leren te telefoneren en dergelijke. Ieder jaar worden op een feestelijke bijeenkomst certificaten uitgereikt. Medio 2007 is het invoeringsplan passend onderwijs vastgesteld. Dit plan is opgesteld door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en is gebaseerd op een evaluatie uit 2004. Het gaat hierbij ook om speciale voorzieningen voor het reguliere onderwijs en het ondersteunen van samenwerkingsverbanden. Het gaat om een vernieuwing van zorgstructuren binnen het onderwijs, waaraan de naam passend onderwijs is verbonden. Op een aparte website is informatie voor ouders en leerlingen opgenomen, maar ook voor leerkrachten, leidinggevenden, bestuurders en vele anderen. Of dat tot mooie praktijken gaat leiden, moet nog blijken.

Arbeidsmarkt

Op de inclusieve arbeidsmarkt is veel in beweging. In de bundel *De rode loper* staan twaalf persoonlijke ver-

halen van mensen met een beperking die toch een plek op de arbeidsmarkt hebben gevonden (Dijkman, 2003). Deze bundel was een initiatief van de Commissie Arbeidsgehandicapten & Werk van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, waarin vijf krachtbronnen worden genoemd: je persoon, je levensgeschiedenis, je daden, andere mensen en het je krachtig gaan voelen en macht krijgen. Het is de mensen die in de bundel aan het woord komen, allemaal gelukt een plek op de arbeidsmarkt te verkrijgen, terwijl ze als onbemiddelbaar waren geclassificeerd (fase vier).

Op de website van de 'Kroon op het Werk'-prijs (www.kroonophetwerk.nl), die vanaf 1996 wordt uitgereikt, staan vele voorbeelden van werkgevers die plek hebben gemaakt voor mensen met een beperking. De vijf genomineerden die voor de jaarlijkse prijs in aanmerking komen, staan op de website en daarop kun je ook zien wat ze gedaan hebben. In 2006 is de prijs overgenomen door een Werkgeversforum. Naast het in dienst nemen van werknemers met een beperking, gaat het om het terugdringen van ziekteverzuim. In de Princenhofgroep, waarin twaalf instellingen samenwerken die zich inzetten voor *community care* voor mensen met beperkingen, wordt gewerkt met 'ondersteund werken' voor mensen met ernstige beperkingen. En dat is gelukt met al dan niet betaald werk, waarbij met name maatwerk is geregeld, in goed overleg met de betrokkene (Cuijpers en Zomerplaat, 2003).

Halen, brengen en vermengen is een arbeidsintegratieproject van Pameijer Rotterdam en Amarant Tilburg. Dit project valt onder het Europees Sociaal Fonds en is zeer succesvol. Uiteindelijk blijkt het heel eenvoudig te zijn mensen met een beperking aan een baan te helpen. Het project begeleidt cliënten en werkgevers bij het zoeken naar mogelijkheden om een kandidaat te plaatsen. Als er een werkplek beschikbaar is, worden een of meerdere kandidaten voorgedragen. Na plaatsing worden trainingen gegeven (*place then train*). Interessant bij dit project is dat zorginstellingen en het bedrijfsleven intensief samenwerken. Het gaat maar om een beperkt aantal mensen, maar het lukt wel. Het project is eind 2007 afgerond.

Ouderenzorg

Bij de ouderenzorg wordt tot nu toe vooral aan autochtone Nederlanders gedacht. De komende tijd gaat het aantal autochtone ouderen sterk toenemen. Als we te maken krijgen met multiculturele ouderenzorg, neemt de diversiteit sterk toe. De vraag is in hoeverre zorginstellingen daarop zijn voorbereid. In verpleeghuis De Schildershoek in Den Haag zijn ouderen van allerhande etniciteit welkom, inclusief autochtone Nederlanders (Booij, 2003; Cornelissen, 2003). 55% van de bewoners is van buitenlandse afkomst en bij de medewerkers ligt dat percentage op 70%. Het huis heeft een multiculturele keuken met een enorme variëteit aan gerechten. Er is plaats voor iedere levensbeschouwing en de wensen van de bewoners worden gerespecteerd. In de verpleeghuiscare neemt diversiteit een belangrijke plaats in en de eigen regie staat centraal. In de Schildershoek gaat het niet alleen om zorg en behandeling, maar ook om welzijn, waarbij het accent ligt op belevingsgericht denken. In de aanpak wordt niet de cultuur maar het individu als uitgangspunt genomen. Er is immers geen sprake van homogene groepen. Iedereen wordt als persoon benaderd, waarbij de aanpak is ontleend aan de 'cliënt-centered therapy' van Carl Rogers.

Het kost het huis wel wat extra geld, waardoor de druk op het personeel hoog is. Andere voorbeelden zijn me niet bekend. In 2006 organiseerde Mikado (kenniscentrum interculturele geestelijke gezondheidszorg), in samenwerking met het Kenniscentrum Ouderen van het toenmalige NIZW, een debat over 'Zorg om oudere migranten'. Daarin kwam naar voren dat allochtone ouderen er nog van uitgaan dat de kinderen wel voor hen zullen zorgen, maar of dat reëel is, is zeer de vraag. Inclusieve ouderenzorg moet veel meer aandacht krijgen. Er zijn wel categorale instellingen voor een bepaalde groep ouderen, zoals Joodse verzorgingshuizen, instellingen voor Indische Nederlanders en Molukkers, voor Surinaamse en Antilliaanse ouderen, maar daarin gaat het niet om inclusieve ouderenzorg.

Mensen met een verstandelijke beperking

De Stichting Pameijer in Rotterdam en omstreken richt zich op inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. De Stichting Pameijer werkt samen met elf

andere instellingen in de Princenhofgroep aan vermaatschappelijking van de zorg. In het project ROEL (regie over eigen leven) zijn 36 cliënten intensief ondersteund bij het vormgeven aan een eigen leven. Het ging om het realiseren van de dromen van deze mensen, waarvoor een supportplan werd gemaakt, waarvoor betrokkenen zelf plannen moesten maken. De benodigde ondersteuning werd lokaal georganiseerd.

De Prinsenhof in de Alexanderpolder in Rotterdam is een ontmoetingscentrum waar ook ouderen met een verstandelijke beperking welkom zijn. Deze wonen in één van de vier nabijgelegen flats, waarin 24 woningen zijn gereserveerd voor ouderen met een verstandelijke beperking. In het ontmoetingscentrum kan koffie worden gedronken, een krantje worden gelezen, er is een winkeltje, een fysiotherapeut en een maatschappelijk werker, je kunt er eten bestellen of een afspraak maken met de woningcorporatie voor veranderingen in de flatwoning. Er kunnen ook bijeenkomsten worden gehouden. Het centrum kan zichzelf financieel onderhouden en valt onder de Pameijer Stichting, die zich inzet voor allerhande vormen van maatschappelijke dienstverlening. Bij de stichting werken veel mensen, maar wel decentraal, per wijk. Het gaat om maatschappelijke ondersteuning door en in de samenleving. De stichting werkt ook voor mensen met psychische problemen en is al vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw actief. De dienstverlening wordt zo veel mogelijk thuis gegeven en er wordt veel gewerkt met vrijwilligers. Kleinschaligheid en individuele vormen van dienstverlening staan centraal. Er zijn tweehonderd organisatorische eenheden.

Geestelijke gezondheidszorg

De vermaatschappelijking van de GGz speelt al een tijdje. In 2000 is de Taskforce Vermaatschappelijking GGz opgericht. In 2002 bracht deze het advies 'Erbij horen' uit, waarin de inclusie van mensen met psychische problemen en ex-psychiatrische patiënten centraal staat (Taskforce, 2002). De inzet is dat deze mensen zo veel mogelijk in de wijk komen te wonen en niet langer in instellingen verblijven. Daarbij gaat het om kleine woonvormen in de wijk. Na de Dennendalaffaire in de jaren zeventig was men daar al heel wat eerder mee begonnen, maar het bleek moei-

lijk die mensen in de wijk te integreren. Om dat te begeleiden zijn kwartiermakersprojecten opgezet. Het is in 1992 begonnen in Amsterdam, daarna overgenomen door Zoetermeer en daarna breder verspreid (Kal, 2001; Scholtens, 2007). Bij kwartiermaken gaat het om de maatschappelijke beeldvorming rondom mensen met psychische problemen en ex-psychiatrische patiënten en om de ondersteuning van de bewoners van de wijken waar kleine woonvormen worden gevestigd. De kwartiermaker is een opbouwwerker en er is een coördinator Vriendendienst. De coördinator koppelt vrijwilligers aan mensen met een psychiatrische problematiek. Het gaat erom dat cliënten zich welkom voelen in de wijk en de nodige ondersteuning krijgen.

Gastvrijheid is heel belangrijk; mensen met psychische problemen zijn welkom in de wijk en worden serieus genomen. Er wordt ook over maatjesprojecten gesproken waarin wijkbewoners leren om te gaan met het vreemde. Voorzieningen moeten toegankelijk zijn en er moet worden samengewerkt. Kwartiermaken is niet opgehangen aan de GGz, maar aan het welzijns- en opbouwwerk.

Voor de positieve beeldvorming zijn de kwartiermakersfestivals belangrijk. Daarin wordt getoond welke talenten mensen met psychische problemen hebben. Haarlem is er in 2002 mee begonnen. De bedoeling was een cultureel festival te organiseren als middel voor de vermaatschappelijking van de GGz. In Haarlem is dat ieder jaar herhaald, in Midden-Brabant is men er in 2003 mee begonnen, in Amsterdam in 2005 en in de provincie Groningen in 2007. Tijdens de festivals wordt op een ludieke manier het stigma van mensen met psychische problemen aangepakt en wordt het isolement doorbroken. Het gaat om de inclusie van deze mensen, die uiteindelijk gewoon medeburgers met talenten zijn. De festivals moeten ontmoetingen zijn en stellen zich ten doel de dialoog tussen verschillende bevolkingsgroepen te bevorderen. Door voorlichting en cultuur/amusement door mensen met en zonder psychische beperkingen wil de organisatie een dialoog tot stand brengen, waarbij meer begrip ontstaat voor mensen met een psychiatrische problematiek. Het stereotype beeld van 'de gek' wordt zo wat genuanceerd. Dat de vermaatschappelijking van de GGz moeizaam verloopt, staat ondertussen wel vast, maar het kan wel. In 2002 is het Landelijke Steunpunt

Kwartiermaken opgericht waar informatie kan worden verkregen over de festivals en de ervaringen met kwartiermaken.

Sport en recreatie

Als wordt gesproken over inclusie gaat het doorgaans over wonen, onderwijs, werken en sociale participatie. Aan sport en recreatie wordt doorgaans geen aandacht besteed. Daarbij gaat het ook om toegankelijkheid, maar daar kom ik straks op terug. Dat mensen met een beperking gewoon aan sport willen doen of willen recreëren, wordt vaak niet onderkend, maar dat ze dat willen is ook weer niet zo vreemd. Voor mensen met een beperking zijn sport en recreatie ook heel belangrijk, evenals voor mensen zonder een beperking. Dat geldt ook voor winkelen, museumbezoek, schouwburgen, concerten, bioscopen en dergelijke, maar daar hoor je eigenlijk heel weinig over. De kwartiermakersfestivals, waarin mensen met psychische problemen laten zien wat ze artistiek in huis hebben, zijn wat dat betreft een uitzondering.

De Landelijke Stichting 'Gewoon' Sport zet zich in om een recreatief sportaanbod voor mensen met een lichamelijke beperking te realiseren. Dat is op drie locaties in de provincie Utrecht gerealiseerd, met Bilthoven als voorbeeldproject. Het gaat daarbij om een recreatieve sportinstuif in een reguliere sportaccommodatie waarbij deelnemers zelf bepalen hoe vaak ze komen. Er zijn vrijwilligers, die ook meesporten, en een fysiotherapeut, die deelnemers bezoeken de kantine. Er worden feesten en beeldvormingsavonden georganiseerd over sporten met een functiebeperking. Het is nog heel kleinschalig, maar laat wel zien dat inclusie heel gewoon is.

De gemeente Amsterdam, in samenwerking met MEE Amstel en Zaan geven een gids, 'De Voltreffer', uit waarin in detail is aangegeven welke recreatieve, sport- en horecavoorzieningen in Amsterdam en omstreken geschikt zijn voor mensen met een beperking. Dat zijn er erg veel en de wethouder Sport en Recreatie is daar heel enthousiast over. De inzet is het bevorderen van inclusie van mensen met een beperking of chronische ziekte, zodat ze gewoon mee kunnen doen

Bij Scouting Nederland zijn jongeren met een chronische ziekte of handicap in veel gevallen welkom, waar-

bij zo nodig ondersteuning wordt geboden door een consulent van een MEE-instelling. Er zijn scoutinggroepen speciaal voor scouts met een handicap, er zijn groepen met een speciale afdeling voor jongeren met een handicap en er zijn algemene groepen waar jongeren met een handicap aan kunnen deelnemen. Er is een handboek voor de vrijwillige leidinggevendenden en er zijn regionale netwerken 'Toegang' die deelname regelen. Er zijn 4000 jongeren met een handicap die deelnemen aan een scoutinggroep. Een mooi voorbeeld van inclusie.

In Enschede is eind jaren negentig de Stichting De Springplank opgericht, gericht op sportstimulering van kinderen met een chronische ziekte of handicap. De stichting heeft specifieke sportactiviteiten ontwikkeld en heeft reguliere sportverenigingen gestimuleerd een specifiek aanbod te ontwikkelen. De Nederlandse sportorganisatie voor mensen met een beperking (NebasNsg) bepleit organisatorische integratie, waarbij sport voor mensen met een beperking binnen de reguliere sport wordt ingebed. De inzet is dat gebruik kan worden gemaakt van de bestaande sportinfrastructuur. In het werkplan 2007 (NebasNsg, 2007) staat als hoofddoelstelling: 'Zoveel mogelijk mensen met een beperking naar eigen wensen en mogelijkheden tot verantwoord sport en bewegen te brengen. Daarbij is het streven om de sporter met een beperking een geaccepteerde en gelijkwaardige positie binnen de sport in Nederland.'

Toegankelijkheid

Toegankelijkheid is het laatste thema dat ik aan de orde stel. Voor een inclusieve samenleving is toegankelijkheid cruciaal. Daarbij gaat het niet alleen om rolstoelrijders, maar ook om mensen met een visuele, auditieve of verstandelijke beperking. Voor ouderen kan toegankelijkheid ook een probleem zijn, ook wat het openbaar vervoer betreft. Op meerdere plaatsen in Nederland wordt gewerkt aan toegankelijkheid. In 1997 heeft de gemeente Breda besloten te starten met het levensloopbestendig maken van wijken en buurten, onder het motto 'Geschikt wonen voor iedereen' (GWI). In 2007 is het beleid geïntensiveerd en is een convenant ondertekend door 25 partijen (zie website gemeente Breda). Het convenant kan gezien worden als een afsprakenstelsel waar de partijen aan gebonden

zijn en waar ze zich actief voor inzetten. De partijen dekken het hele veld van wonen, welzijn en zorg, waarbij de gemeente de regierol vervult. Het gaat om het Bredaas Centrum Gehandicaptenbeleid, GGz regio Breda, gezamenlijk overleg Bredase ouderenbonden, Instituut Maatschappelijk Welzijn, MEE West-Brabant, Nederlandse Stichting voor Woon- en Activiteitscentra voor lichamelijk gehandicapten, meervoudige gehandicapten en niet-aangeboren hersenletsel, Overleg Ouderenbeleid Breda, Stedelijke Woonconsumenten Organisatie Breda, een verpleeg- en verzorgingstehuis, een woonzorgcentrum, een aantal woningcorporaties, zorgcentra en welzijnsinstellingen. Er is gekozen voor een wijkgerichte aanpak, waarbij in elke wijk een centraal voorzieningencentrum moet worden gerealiseerd. De gemeente is opgedeeld in vijftien wijken. De inzet is dat deze in 2015 toegankelijk zijn en een hoog voorzieningenniveau hebben. Naast wonen, zorg en welzijn heeft toegankelijkheid ook betrekking op het onderwijs. In het Bouwbesluit van 1 januari 2003 is opgenomen dat nieuwe gebouwen integraal toegankelijk moeten zijn, maar slechts weinig scholen zijn dat. Her en der wordt er wel aan gewerkt, zoals in een aantal deelgemeenten van Amsterdam. De Universiteit van Maastricht heeft een plan van aanpak voor de verbetering van de toegankelijkheid van gebouwen ontwikkeld, evenals de Hogeschool Zuyd. Het expertisecentrum Handicap + Studie heeft met zeven instellingen voor hoger onderwijs een convenant gesloten voor de opvang van studenten met een beperking. Er is dus wel het een en ander in gang gezet, maar het toegankelijk maken van bestaande gebouwen kost niet alleen veel geld, maar ook veel tijd. Op veel websites van onderwijsinstellingen staat niet aangegeven of de gebouwen toegankelijk zijn.

Midden oktober 2007 is er weer een Week van de Toegankelijkheid georganiseerd door de Chronisch zieken en Gehandicapten Raad (CG-Raad). Het programma was zowel landelijk als lokaal en kreeg de titel 'Lekker op Stap'. De Week van de Toegankelijkheid heeft betrekking op toegankelijkheid van ontspanning, gezelligheid en recreatie. Dat betreft niet alleen de fysieke toegankelijkheid, maar ook de mentale. Ook bejegening neemt een belangrijke plaats in. 'Het ideaal is een samenleving die open, vriendelijk en gastvrij is

voor iedereen' staat op de website van de CG-Raad. Benadrukt wordt dat integrale toegankelijkheid ten goede komt aan iedereen en een aantrekkelijke en uitnodigende publieke ruimte oplevert. De week begon met de Internationale Dag van de Witte Stok, waarbij de Buiten-Gewoon-Veilig prijs is uitgereikt. Er zijn stadswandelingen georganiseerd. Attractieparken zijn door kinderen zonder en met beperkingen bezocht en de Kindertoegankelijkheidsprijs is uitgereikt. Horeca- en recreatiebedrijven zijn bezocht, evenals supermarkten en andere winkels. Ook sportaccommodaties zijn bezocht alsmede musea. In veel gemeenten is iets ondernomen, waaruit blijkt dat toegankelijkheid een belangrijk thema wordt gevonden en ook daadwerkelijk wordt getoetst.

Het initiatief '12% van je omzet laat je niet lopen' richt zich op horeca- en recreatieondernemers en benadrukt het economisch belang van toegankelijkheid. Op de gelijknamige website staat aangegeven waar ondernemers dan aan moeten denken en in de brochure 'Gastvrij voor iedereen' is in detail informatie opgenomen over de eisen die gesteld worden aan bereikbaarheid, toegankelijkheid en bruikbaarheid. Daarbij gaat het ook om een toegankelijke taal. Uit onderzoek in de provincie Limburg bleek dat maar 1,5% van de ondernemingen toegankelijk is, terwijl het landelijk in de horeca om een potentiële omzet van zo'n 3 miljard euro gaat. Aan inclusie valt dus ook te verdienen. Uit het voorgaande blijkt dat in Nederland sprake is van goede praktijken van een inclusieve samenleving en dat er veel dingen ter hand zijn genomen. In de meeste gevallen gaat het om zaken van betrekkelijk recente datum. Ik vermoed dat er dertig jaar geleden vrijwel niets aan inclusie werd gedaan, afgezien van de GGz. Er moet nog ontzettend veel worden gedaan, maar in veel gevallen wordt eraan gewerkt.

Aan de slag

Er zijn dus heel wat voorbeelden waarin burgers proberen hun sociale positie te verbeteren door zelf dingen aan te pakken, al dan niet met een ondersteunende instelling. Belangrijk is dat ze daar zelf actief mee in de weer zijn. Fung en Wright (2003) spreken dan van *empowered participatory governance*. Ze spreken over een werkelijke utopie waarin mensen zeggenschap krijgen over de situatie waarin ze zich bevinden. Het

gaat erom dat mensen eigen handelingsruimte krijgen. In het voorgaande hebben we daarvan meerdere voorbeelden gezien. Een dergelijke aanpak staat ook centraal binnen de Rotterdamse Pameijer Stichting. Aan de gegeven voorbeelden zijn een aantal gemeenschappelijke noemers te onderkennen, waarvan we kunnen leren hoe er aan inclusie kan worden gewerkt. In de meeste gevallen hebben de betrokkenen de regie over het eigen leven genomen en/of gekregen. Daarbij wordt uitgegaan van hun mogelijkheden en niet van hun beperkingen. Steun vanuit de omgeving is heel belangrijk en in veel gevallen wordt er ook samengewerkt. De instelling waar je mee te maken hebt, moet wel meewerken en in een aantal gevallen heeft deze het voortouw genomen. Het gaat om samen met jou, niet om voor jou. Vaak blijven medewerkers ook wat op afstand. Wat mensen zelf kunnen doen, moeten ze ook zelf doen, ook al gaat dat wat langzamer. Het is belangrijk dat professionals en vrijwilligers dat respecteren en dat vraagt om zelfdiscipline.

Het is belangrijk dat betrokkenen een groot vertrouwen in zichzelf kunnen hebben en daarin worden gesteund. Het gaat om 'competent members of society' (Rummery, 2002). In veel voorbeelden is sprake van een grote diversiteit en die wordt in stand gehouden of zelfs bewust vergroot. Het uitgangspunt is dan dat een samenleving waarin veel ruimte is voor diversiteit, een betere is dan één waarin dat niet het geval is. De voorbeelden laten ook zien dat de betrokkenen enthousiast in de weer zijn en daar ook plezier aan beleven. Inclusie wordt gezien als een uitdaging waaraan kan worden gewerkt. De betrokkenen zijn zeer vasthoudend. Ze willen gewoon mee kunnen doen. Het zijn vaak mensen met een positieve uitstraling die willen laten zien dat ze iets gepresteerd hebben en iets voorstellen.

Die positieve uitstraling is heel belangrijk voor maatschappelijke erkenning en leidt ertoe dat je wordt bejegend als gelijkwaardig burger. In veel gevallen wordt niet zozeer uitgegaan van bestaande regelgeving; mensen gaan zelf aan de slag en nemen zaken ter hand. En als dat lukt, wordt dat ook getoond, als voorbeeld voor anderen. Zo is de bundel *De rode loper* ook bedoeld; als een hart onder de riem voor mensen die nog geen baan hebben.

Wat kunnen we op grond daarvan leren van de genoemde praktijken en wat is kenmerkend voor de gehanteerde strategie? Van groot belang is dat er wordt samengewerkt en dat steun wordt verkregen, ook van professionals en instellingen. Het werken aan een inclusieve samenleving komt neer op reïstitutionalisering. Dat kost tijd en het is belangrijk die tijd ook te nemen. Een bestaande institutie, zoals het onderwijs, moet eerst worden afgebroken en de nieuwe, inclusief onderwijs, moet worden opgebouwd en dat alles terwijl het onderwijs gewoon moet doorgaan. Reïstitutionalisering vereist vasthoudendheid en als een bepaalde aanpak weinig oplevert, probeer dan een andere aanpak. Pak ook niet alles tegelijk aan en werk zo nodig met een fasering.

In veel voorbeelden is benadrukt dat moet worden uitgegaan van wat de betrokkenen als wens of droom hebben, welke behoefte ze hebben. Het gaat om activerend burgerschap, waarbij een participatieve aanpak heel belangrijk is. Ga ervan uit dat mensen competent zijn. Het werken aan inclusie moet voor de betrokkenen leuk zijn en voldoening geven. Het moet als zinnig worden ervaren je ervoor in te zetten en als er iets bereikt is, moet daarbij worden stilgestaan. Het gaat om kleine stapjes, niet om een revolutie. Zorg ervoor dat deze bekend zijn in de lokale samenleving. Zorg voor een positieve pr.

Inclusieprojecten zijn niet zwaar op de hand en zijn bovenal heel praktisch en handelingsgericht. Ze zijn aantrekkelijk en soms wat speels, maar wel heel realistisch. Inclusieprojecten moeten maat kunnen houden; je moet niet alles tegelijk willen aanpakken. Het gaat om een veranderingsstrategie van onderop. Niet alle scholen hoeven in één keer inclusief onderwijs te gaan verzorgen. Probeer het her en der en laat het zien als het werkt. Het bevorderen van diversiteit is een complexe aangelegenheid, dus ga voorzichtig te werk.

LITERATUUR

- Booij, J. (2003) 'Interculturele woonzorg in de Schildershoek'. In: J. Tenwolde en K. Mouthaan (red.) *Handboek interculturele zorg*. Maarssen: Elsevier.
- Braidotti, R. (1994) *Nomadic Subjects: Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia University Press.

- CBS (2007) *Statistisch Jaarboek 2007. Voorburg/Heerlen*: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cornelissen, J. (2003) 'Verpleeghuiszorg'. In: J. Tenwolde en K. Moethaan (red.) *Handboek interculturele zorg*. Maarssen: Elsevier.
- Cuijpers, M. en J. Zomerplaaag (2003) *Het werkt! Voorbeelden van mensen met ernstige beperkingen die ondersteund werken*. NIZW/Princenhofgroep, Utrecht.
- Dijkman, K. (red.) (2003) *De rode loper. De kracht van mensen met een arbeidshandicap in twaalf persoonlijke verhalen*. Amsterdam: SWP.
- Fung, A. en E.O. Wright (2003) 'Thinking about Empowered Participatory Governance'. In: Fung, A. en E.O. Wright *Deepening Democracy. Institutional Innovations in Empowered Participatory Government*. Londen/New York: Verso.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Houten, D. van (1999) *De standaardmens voorbij. Over zorg, verzorgingsstaat en burgerschap*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom.
- Kal, Doortje (2001) *Kwartiermaken: werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Amsterdam: Boom.
- Klerk, M. de (red) (2007) *Meedoen met beperkingen. Rapportage gehandicapten 2007*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Kröber, H en H. van Dongen (1997) *Mensen met een handicap en hun omgeving*. Baarn: Nelissen.
- Lijphart, A. (1968) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy (bewerking van *The Politics of Accomodation, Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkely: University of California Press).
- Lister, R. (1997) *Citizenship. Feminist Perspectives*. Londen: Macmillan.
- Macintyre, A. (1990) *After Virtue. A Study in Moral Theory*. Londen: Duckworth.
- NebasNsg (2007) *Werkplan 2007*. Bunnik.
- Phoenix, Ann (1998) *(Re)constructing gendered and ethnicised identities: are we all marginal now?* Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

- Scholtens, G. (2007) *Acht keer kwartiermaken. Een verkennend onderzoek naar de methodische aspecten van kwartiermaken*. Amsterdam: SWP.
- Rummery, K. (2002) *Disability, Citizenship and Community Care. A case for welfare rights*. Ashgate, Aldershot.
- Taskforce Vermaatschappelijking GGz (2002) *Erbij horen*. Amsterdam: Trimbos Instituut.
- Turner, B.S. (1994) 'Postmodern Culture/Modern Citizenship'. In: B. van Steenbergen (ed.) *The Condition of Citizenship*. Londen: Sage.
- Turner, B.S. (2001) 'Outline of a General Theory of Cultural Citizenship'. In: N. Stevenson (ed.) *Culture and Citizenship*. Londen: Sage.
- 56 Verhaar, O. (2002) 'Diversiteit'. In: L. Verplanke, R. Engbersen, J.W. Duyvendak, E. Tonkens en K. van Vliet (red.) *Open deuren. Sleutelwoorden van lokaal sociaal beleid*. Utrecht: NIZW/Verwey Jonker Instituut.
- VNG (2002) *Good practices. Een gids met succesvolle voorbeelden van lokaal geïntegreerd beleid voor chronisch zieken en gehandicapten*. Den Haag.
- Wekker, G.D. en H. Lutz. (2001) 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland'. In: M. Botman, N. Jouwe en G.D. Wekker *Caleidoscopische visies. Zwarte, Migranten- en Vluchtelingen Vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.
- WRR (2007) *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

WEBSITES (SELECTIE)

www.breda.nl, www.cg-raad.nl, www.equal-project.nl, www.gewoonsport.nl, www.inclusie.nl, www.kroonop-hetwerk.nl, www.kwartiermaken.nl, www.pameijer.nl, www.scouting.nl, www.weekvandetoegankelijkheid.nl, www.werkendperspectief.nl, www.xs2-school.nl, www.12procentvanjeomzet.nl.

SUMMARY

This article elucidates the concepts of inclusion and diversity, and describes several examples of inclusive practices in Dutch society. The author explains his interpretation of diversity and combines this perspective with the concept of equality. He states that this combination is very important in an inclusive society. He concludes by sketching some general characteristics of the best practices described in the article.